

ТЕОРІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ФОЛЬКЛОРУ

Традиційне і нове у фольклорі на західно- українських землях міжвоєнного двадцятиріччя¹

Роман КИРЧІВ

Доктор філологічних наук,
професор, дійсний член НТШ, провідний науковий співробітник
Інституту народознавства НАН України
e-mail: inst@ethnolog.lviv.ua

Пропонована стаття є спробою аналітичної характеристики фольклорного процесу на західноукраїнських землях у міжвоєнний період ХХ ст. Автор з'ясовує ступінь збереженості його традиційних рис і збагачення новими ідейно-змістовими та художніми якостями під впливом історичних реалій буття.

Ключові слова: фольклорне середовище, процес, свідомість, політизація, традиційне, нове.

Внаслідок складних історичних обставин і політичних перипетій Україна після Першої світової війни опинилася в ще більше прикрих умовах, ніж до того. Її західні етнічні терени – Галичина, Підляшшя, Західне Полісся і Волинь, Закарпаття і Буковина – були розподілені між польськими, чехословацькими, угорськими і румунськими поневолювачами і відокремлені кордоном від підрадянської України. Вони жили своїм життям і своїми проблемами в також складних і підневільних, але значно відмінних, ніж у зазбручанській Україні, умовах. Тим-то і фольклорна новотворчість та взагалі фольклорна ситуація в українців цих земель мусила відзначатися певною специфікою. Зверну увагу лише на найхарактерніші аспекти.

1. Збереженість стабільного фольклорного середовища і тягості фольклорної традиції

Окуповані чужинцями західноукраїнські землі терпіли національний і соціальний гніт, культурну дискримінацію, але вони не зазнали такої радикальної насильницької ломки матеріальних основ буття і такого руйнівного наступу на традиційну духовність народу, як у підрадянській Україні. Тому навіть при тих офіційних змінах, заходах і діях, які здійснювалися для утвердження окупаційних режимів на цих землях, тут здебільшого залишався незмінним загальний характер укладу економічного життя народу, а в зв'язку з цим зберігалася й тяглість традиційних стереотипів побутової культури, у тому числі й усної народної словесності.

В усіх частинах західноукраїнського краю мало змінилося в основних своїх по-

¹ Ця розвідка є однією зі складових частин монографічного дослідження автора «Двадцять століття в українському фольклорі».

казниках і саме фольклорне середовище. Визначальний аграрний напрям господарювання й порівняно невелика зайнятість українського населення в промисловості та інших позаселянських сферах виробничої й інтелектуальної діяльності зумовлювали те, що це середовище зберегло тут переважно селянський характер. А отже, у ньому стійко утримувалися в живому побутуванні і традиційним ходом передавалися від покоління до покоління попередні фольклорні надбання та творилися на основі їх досвіду нові.

Очевидна річ, що недавні події Першої світової війни, Визвольних змагань, вікопомної злуки Західно-Української Народної Республіки й Української Народної Республіки в єдиній соборній Українській державі, жертвної боротьби за ту державу, участь у тих доленосних подіях великої кількості жителів усіх частин західноукраїнського краю, бачене і пережите не могли не позначитися на духовності народного середовища. Передусім, істотно посилювалися свідомість національної гідності й усвідомлення значущості національно-визвольної боротьби. А це, у свою чергу, не могло не знайти відповідного виразу в загальній фольклорній ситуації, у тому числі і в новотворчому фольклорному процесі.

Однаке ці нові якості входили у фольклорний обіг не внаслідок зовнішнього тиску на народне середовище, насильної ломки й дискримінації традиції, впливу на неї таких чинників, як голодомори, масові репресії, антирелігійний терор, нищення устоїв багатовікового укладу господарського, родинного і громадського життя. На західноукраїнських землях вони, ці нові фольклорні реалії, природно виникали й прищеплювалися до живого масиву традиції, розвиваючи і збагачуючи її. І в цьому полягає головна відмінність обставин і ознак побутування та новотворення фольклору в підрадянській Україні і на західноукраїнських землях у 20–30-х роках.

У Галичині, Волині, на Західному Поліссі, Буковині, Закарпатті в контексті повнокровного функціонування традиційної народної обрядовості добре зберігся і її поетичний супровід – обрядова пісенність із властивими їй місцевими локальними різновидами. Фольклористи і етнографи того часу засвідчили своїми збірками матеріалів, спостереженнями і дослідженнями стійкість і живу тяглість у народному середовищі традиційних комплексів календарних і родинно-побутових обрядових пісень, особливо колядок і щедрівок, різних весняних циклів, зокрема гаївок, літніх, осінніх, народинних (хрестинних), весільних, похоронних (голо-сінь). На основі даних експедиційного фольклористичного дослідження, проведеного разом із визначним польським народознавцем Казімежом Мошинським у низці сіл Західного Полісся у вересні 1932 р., Філарет Колесса відзначав добру збереженість тут обрядових пісенних жанрів і їх архаїчних рис². Мелодії цих пісень складають більше половини сторінок (117 із 219) об'ємного збірника, який готували обидва вчені і який вдалося видати лише недавно³.

Про «велику живучість» народної обрядової поезії на Закарпатті і на західноукраїнських землях взагалі говорить Ф. Колесса і в низці своїх інших фольклористичних праць 20–30-х років⁴. Звертаю увагу на це, оскільки обрядова народна поезія є базисною субстанцією фольклорної традиції. На підсоветській Україні вона була піддана потужним руйнівним ударам, а на західноукраїнських

² Колесса Ф. Народна музика на Поліссі // Музичний фольклор з Полісся у записах Ф. Колесси та К. Мошинського / Упор., вступ. стаття, примітки, переклад з польської С. Грици. – К., 1995. – С. 28.

³ Див. названий збірник.

⁴ Колесса Ф. Народні пісні з Південного Підкарпаття. Тексти і мелодії із вступною розвідкою // Науковий збірник Тов. «Просвіта» в Ужгороді за рік 1923. – Ужгород, 1923. Річник 2. – С. 122–142; Його ж. Старинні мелодії українських обрядових пісень (весільних і колядок) на Закарпатті // Наук. Збірник Тов-а «Просвіта» в Ужгороді за 1934 рік. – Ужгород, 1934. – С. 121–152; Його ж. Кілька слів про фольклор Західної України // Література і мистецтво. – 1940. – № 4. – С. 37–41.

теренах змогла в нормальному режимі продовжити своє існування ще якихось два десятиліття. А далі – після «возз'єднання» українських земель в сов'єтському імперському цілому ескалація цього руйнівного наступу на народну духовність поширилася і тут. У 60-х роках відомий дослідник фольклору Закарпаття Петро Лінтур констатував «поступове згасання», а в останні роки у «прискореному темпі» «вимирання» календарної і родинно-побутової обрядової поезії⁵. Нагадаю, що мовиться це про край з особливо стійкою фольклорною традицією. Вчений пояснює цей процес впливом зростання освіти і зміною народного світогляду. Звичайно, не міг згадати про активні силові чинники влади спрямовані проти народної традиційності, репресії і переслідування за неї, нав'язування нових радянських звичаїв і обрядів тощо. Однак твердити про органічність цих змін не повинен був, бо це була неправда.

Комуно-московські поневолювачі розуміли важливість і значущість народної обрядової традиційності в ієрархії духовних цінностей нації, тому не випадково спрямовували проти неї свої нищівні удари. Вони завдали цій сфері народної культури великої шкоди, особливо щодо деформації традиційного механізму її міжпоколінної трансмісії. Але цілковито доп'ясти своєї нищівної цілі таки не змогли. Особливо завдяки глибокій вкоріненості традиційної обрядовості і її поезії в народній свідомості та підсвідомості, міцної прив'язаності до неї найширших верств людності.

А ще дуже важливе значення мала та велика освітня і пропагандистська робота щодо роз'яснення і утвердження цінності народної обрядової культури, яку проводили на західноукраїнських землях українські культурно-освітні організації, товариства і церква, особливо в 20–30-х роках. Переглядаючи українську пресу того часу, бачимо, як багато уваги приділялося описам, пропагуванню і роз'ясненню історичної та культурної цінності народних звичаїв, обрядів, їх культивуванню, зокрема, у дитячому й молодіжному середовищах.

Збереженню і зміцненню фольклорного середовища великою мірою сприяла розповсюдженість на західноукраїнських теренах самодіяльних хорів і драматичних гуртків, які діяли при сільських читальнях «Просвіти» та під егідою інших громадських організацій. При їх посередництві і впливі фольклорний репертуар тут поповнився багатьма творами, зокрема пісненими, з загальноукраїнського фонду усної народної словесності. Важливу роль у цьому відіграли також численні емігранти з окупованих більшовиками східноукраїнських теренів, значна частина з яких, опинившись у 20–30-х роках у Галичині, на Волині, Закарпатті, Буковині, утворювали мандрівні хоріві й театральні гурти, а то й поодинці з бандурою в руках виступали по селах, містах, розповсюджуючи і популяризуючи таким способом пісенні скарби з Великої України. Яскравим прикладом тут може служити, зокрема, діяльність на західноукраїнських землях у міжвоєнне двадцятиріччя хорів співаків-наддніпрянців, організованих і керованих уродженцем запорізьких степів Дмитром Котком (1892–1982). Завдяки їх талановитому і яскравому виконанню в репертуарі західноукраїнського народного загалу прищепилося багато кращих пісенних творів зазбручанських братів⁶.

Отже, мовиться про значне збагачення фольклорного середовища і фольклорної традиції західноукраїнського краю надбаннями і досвідом народної творчості з інших регіонів України. До того треба додати і значний вплив міста та професійної культури. Посилення заробітчанського міграційного руху, праця в містах, на

⁵ Лінтур П. Современное состояние фольклорной традиции в Закарпатье // Советская этнография. – 1968. – № 2. – С. 122.

⁶ Див.: Дмитро Котко та його хори. Статті, рецензії, спогади, документи / Редактор-упорядник С. Стельмашук. – Дрогобич, 2000.

промислових підприємствах, активізація художньої самодіяльності, підвищення освітнього рівня, преса вносять у сільську фольклорну традицію нові теми, сюжети, мотиви, форми, образи. Набирають поширення міський романс, анекдот, усне оповідання, освоюються і нерідко фольклоризуються пісні літературного походження та місцевої самодіяльної авторської творчості.

Привсьому цьому фольклорний і фольклоротворчий процес західноукраїнської людності зберігає свої визначальні традиційні прикмети. Характеризуючи новітній етап розвитку української народної пісенності (1928), Ф. Колесса на основі власного фольклористичного досвіду й матеріалів інших збирачів та дослідників стверджував: «Коломийки – це під теперішню пору у Східній Галичині, особливо ж на Покутті, мабуть, найбільш живуча галузь народної поезії, що постійно розвивається, зростає й наповнюється новим змістом, обіймаючи всі сторони народного життя; завдяки своїй легкій фрагментарній формі коломийка найкраще надається до імпровізації, до передавання тонких нюансів почуття, входить у подробиці особистого й родинного життя й народного побуту, легко переходить у царину жарту й сатири та, з другого боку, не цурається й зовсім поважних суспільно-економічних тем»⁷.

Вчений відзначає що в коломийкову форму вдало вливається новий зміст, що всі пісенні новотвори в Галичині, лише за винятком Лемківщини, «складаються виключно цим розміром»⁸.

З погляду змісту характерним є посилення тенденції, на яку також звернув увагу Ф. Колесса в нових піснях, – «... що перше місце серед пісенних мотивів займають тут громадські, економічні та політичні справи й такі події історичні, що тим чи іншим боком захоплюють інтереси широких народних мас»⁹. Особливо важливим чинником стосовно 20–30-х років є вплив на загальну фольклорну ситуацію процесу політизації широких верств західноукраїнського загалу, піднесення рівня його національної свідомості й гідності та ступеня заангажованості до наростаючої української національно-визвольної боротьби. Цей останній момент надав і винятково значущої нової якості фольклорному середовищу того часу.

2. Вираз духу протесту і боротьби проти окупаційних режимів та змагань за волю і державну незалежність України

Перша світова війна, епопея національно-визвольних змагань, внесли в думки і настрої населення західноукраїнського краю потужний політизаційний фермент. Це були і драматичні переживання того, що «стільки народу впало за свободу, встояти ж не було сили», але в жодному разі це не зневіра, не духовна депресія. Відроджена після століть чужинецької неволі нехай і короточасна державність та соборність України, здатність жертвовної боротьби за неї дали радше новий заряд оптимізму, віри у прийдешність, у можливість власними силами вибороти кращу долю.

Думки й переживання такого характеру не могли не передатися в свою чергу і фольклорній свідомості загалу. Спочатку вони знайшли свій вираз у тому визначальному місці стрілецької тематики, яке зайняла вона у фольклорному репертуарі, особливо галичан. Це здебільшого стрілецька пісня, яка ще у воєнний час поширювалася і фольклоризувалася в народному середовищі, а після війни здо-

⁷ Колесса Ф. Українська народна пісня в найновішій фазі свого розвитку // Колесса Ф. Фольклористичні праці. – К., 1970. – С. 39.

⁸ Там само. – С. 40.

⁹ Там само. – С. 41.

була в ньому панівне становище і вдячний ґрунт для новотворчого продовження. Все більше місце у фольклорному обігу набували усні прозові твори про січових стрільців, воїнів Української галицької армії – оповідання, меморати, гуморески, анекдоти. До їхнього творення і розповсюдження великою мірою спричинилися література і преса, в яких тематика недавнього воєнного минулого і українських визвольних змагань зайняла у міжвоєнне двадцятиріччя особливо значне місце.

Життєвість і актуальність цієї тематики підтримувалися загальною політичною ситуацією, в якій все більше посилювалися антиукраїнські акценти і конкретні заходи влади, спрямовані на денационалізацію українців. В атмосфері пожвавлення українського руху опору проти окупаційного терору польської влади стрілецька тематика набувала в літературі і фольклорі нового актуального озвучення і була одним із важливих чинників національно-патріотичної духовної наснаги українського народу. У ній, зокрема, наголошувався мотив «ще вернуться тії стрільці січовії». Його посилення стимулюється новими реаліями політичної дійсності, особливо діяльністю заснованої у 1920 р. революційної формації Української військової організації (УВО) та створеної на її основі на початку 1929 р. Організації українських націоналістів (ОУН).

Усна народна словесність своєрідно віддзеркалювала тогочасні події суспільно-політичного життя, думки і настрої українського загалу. Оскільки сам цей загал був досить диференційований за своїми ідеологічними, соціальними і партійно-політичними орієнтаціями, то й фольклорне відображення реальної дійсності того часу було неоднозначним передусім з ідейно-змістового погляду. Чимала частина жителів західноукраїнського краю була, зокрема, вражена впливом комуністичної пропаганди й радянофільськими ілюзіями. Очевидна річ, що ця збаламученість ідейної орієнтації частини західноукраїнського громадянства також знайшла свій вираз у фольклорі.

Однак у публікаціях текстів і дослідженнях радянського часу цей вираз представлено в тенденційному і загалом zdeформованому плані. Передусім ліва, прокомуністична, прорадянська заангажованість мислення й поведінки штучно генералізується як визначальна прикмета суспільно-політичних настроїв західноукраїнського загалу. Відповідно до такої офіційно нав'язаної концепції фольклором називається багато такого, що в пропагандистських цілях було створене в партійних і літературних середовищах лівої орієнтації і що, властиво, ні за витоками, ні за функціонуванням народною творчістю ніколи не було.

Прикладів такого заідеологізованого тенденційно-однобічного підходу – багато. Це публікації на сторінках лівої західноукраїнської преси 20–30-х років, а також непоодинокі відповідні матеріали у радянських виданнях того часу. Однак деякі з тих публікацій містять і цікавий достовірний матеріал. Так, у журналі «Український фольклор» за 1938 рік, який видавали в Києві, була надрукована стаття молодого талановитого вченого-фольклориста Максима Васильовича Нагорного (якого знищили більшовики в перші дні гітлерівсько-советської війни¹⁰) «З сучасного фольклору Західної України»¹¹. Окрім пропагандистського урапатріотичного нальоту, без якого в той час не обходилася жодна підсоветська публікація, в цій статті знаходимо не позбавлені наукового інтересу зауваження і судження про фольклорний процес на західноукраїнських землях, а головню низку фольклорних новотворів (пісень, приказок, прислів'їв), зафіксованих у надзбручанських місцевостях галицького Поділля. Це пісні, створені вже після Першої світової війни в умовах білопольської окупації, в яких розповідається про

¹⁰ Про нього як викладача університету розповідає Григорій Вервес у своїх спогадах «З далеких літ» // Народна творчість та етнографія. – 1991. – № 3. – С. 53-60; № 4. – С. 69-74.

¹¹ Український фольклор. – 1938. – Кн. 3. – С. 30-40.

важку долю уярмленого народу, рабську працю на панських ланах, грабіжницькі податки, злодіяння жандармів, в'їтів-вовків, здирців, екекуторів (здекуційників), обезземелення українських селян й офіційна віддача землі в руки польських переселенців-осадників («посадників») здебільшого з числа колишніх легіонерів Пїлсудського. М. Нагорний наводить тексти цих пісень, які, без сумніву, є фольклорного походження і мають у своїй основі те характерне, що переживало західноукраїнське село у 20–30-х роках. Звернув увагу автор і на коломиїку як на оперативний вид фольклорної новотворчості, а також на нові прислів'я та приказки: «Як тя в гміну вїт попросит, вийдеш звїдтам голий і босий», «Вїзьми дїдька і шандаря, то найлучша буде пара» та ін.¹²

Справжні фольклорні новотвори потрапляють і до записів, які зроблено на перших порах після захоплення більшовиками Західної України. Приміром, уже в жовтні 1939 р. науковий співробітник Інституту фольклору АН УРСР Ф. Лавров зафіксував низку пісень у карпатському селі Синевідсько Вижне (тепер смт Верхне Синевидне Сколівського району Львівської області), ідейний зміст яких позначений виразним національно-патріотичним спрямуванням. Це видно навіть у добірці тих текстів, які опублікував збирач в циклі «Підпільні пісні Західної України» в 1940 р.¹³

Зокрема, розповсюдженою в багатьох варіантах була вміщена тут пісня «Рости, рости, черемшино» – лірична медитація політичного в'язня, який карається в неволі «за Україну, рідний край». У примітці до цієї пісні Ф. Лавров зазначив, що пісня записана 24 жовтня 1939 р. в селі Синевідсько Вижне «від Марії Головка, селянки. Сидїла в тюрмі в 1936–37 рр. за те, що в числі інших жінок відбивала у жандармів арештованих синів»¹⁴. Добре знаючи українську національно-патріотичну поставу цього села, я поцікавився, що ж це були за події, за участь у яких була ув'язнена інформаторка Ф. Лаврова (М. Головка, а не «Головка»). З'ясувалося, що це був активний виступ зорганізованих у «Союзі українок» жінок-патріоток, які чинили опір польській поліції під час арештів учасників націоналістичного підпільного руху¹⁵.

Згодом пісня «Рости, рости, черемшино» увійшла до репертуару українських повстанських пісень¹⁶. Її публікація у радянському виданні – одна з найраніших. Цікавим прецедентом з цього погляду є тут і записана від М. Головки «Коляда». Варто навести її текст, хоч, здається, не обійшлося тут без редагування – записувача чи цензури, на це вказує і закраповане місце:

Ратуй нас з неба, о Божий сину,
Ратуй Україну, бідну родину.
Бачиш, як нарід гірко бідує,
По лядських тюрмах дноє й ноче.
Не оден нині в мурах конає, –
Так в Галичині шляхта гуляє.
Невинних людей кує за руки,
Веде до тюрми на страшні муки.
Села руйнує, школи плондрує,

¹² Український фольклор. – 1938. – Кн. 3. – С. 39.

¹³ Народна творчість. – 1940. – № 1. – С. 67-70.

¹⁴ Там само. – С. 69.

¹⁵ З інформації місцевих старожилів цього села. Про високу українську патріотичну свідомість, організованість і жертвність жителів цього села для національної справи докладно розповідає, зокрема, його уродженець та історик (див.: *Матисякевич* З. Синевідсько Вижне. Історія селища від найдавніших часів і до наших днів. – Львів, 1998. – С. 76–99).

¹⁶ Два варіанти цієї пісні вмістив З. Лавришин у збірнику: *Пісні УПА / Літопис Української повстанської армії*. – Торонто-Львів, 1996–1997. – С. 238–240.

На наших землях Польщу буде.
 Не оден старець, що під плотами,
 Вмиває лице рясними сльозами...
 Дай їй долю, дай їй волю,
 Щоб зраділа Україна на свобіднім полі¹⁷.

У тому ж селі Ф. Лавров записав і національно-патріотичний пісенний новотвір «Гей, голубе, голубоньку»¹⁸ та сповнений ненависті до поневолювачів-окупантів фрагмент:

Я рад би того іще діждати,
 Як ви, прокляті, будете конати.
 Вас будуть вішати на одну гіляку –
 Проклятого ляха-пана, як тую собаку¹⁹.

До цього тематичного ряду належать і породжені народним протестом інші пісні в публікації «Підпільні пісні Західної України»²⁰. Зокрема цікавий текст пісні «А в неділю рано як ми повставали, то нас молоденьких в кайдани кували», який записала літературознавець Марія Деркач на Золочівщині (запис мелодії Ф. Колесси).

Отже, це справді були підпільні пісні, за їх співання польський окупаційний режим суворо карав. Але належали вони не до репертуару червоного (комуністичного) підпілля, як вважали ініціатори цієї публікації, а до пісень учасників і симпатиків українського національно-патріотичного руху.

Згодом, у радянських виданнях ця ідеологічна диференціація репертуару була вже виразно окресленою. Автори публікацій не наважилися включати новотвори, які виникали і побутували в середовищах української націоналістичної орієнтації. Прикладом тут може бути збірник «Пісні та вірші революційного підпілля Західної України», опублікований у видавництві «Наукова думка» (Київ, 1964). До революційного віднесено тут, звісно, лише комуністичне підпілля. Упорядники (Ю. Гошко і В. Замлинський) – колишні активні учасники того підпілля орієнтувалися в цьому матеріалі досить добре. Але в підборі текстів і в обширній вступній статті²¹ виявлено нерозбірливість (чи скоріше, кон'юнктуру тенденційність) щодо генези і якості вміщених творів – перемішано і те, що справді могло б бути предметом уваги з погляду фольклорності та фольклоризації, і речі, які до цього предмета не мають жодного відношення.

А найбільш вразливим аспектом цього видання є його антиісторичне потрактування лівих прокомуністичних проявів у суспільно-політичному житті західноукраїнського краю як головного і єдиного виразу боротьби його населення за своє соціальне і національне визволення. Відповідно представлено й відображення цієї боротьби у начебто народному слові. У сфері останнього цілковито залишено поза увагою чи категорично відкинуто як ворожу антинародну творчість справді потужний пласт фольклорної новотворчості, пов'язаної з розгортанням на західноукраїнських землях національно-визвольної боротьби проти чужинецьких окупаційних режимів за волю, соборність і державну незалежність України.

Але ця історична реальність і пов'язаний з нею фольклор були забороненим полем для радянської науки. Навіть учений такого рівня, як Ф. Колесса,

¹⁷ Народна творчість. – 1940. – № 1. – С. 70.

¹⁸ Там само. – С. 70.

¹⁹ Там само.

²⁰ Там само. – С. 67–68, 70.

²¹ Гошко Ю., Замлинський В. Поезія нескорених // Пісні та вірші революційного підпілля Західної України. – К., 1964. – С. 5-71.

характеризуючи в радянський час фольклор на західноукраїнських землях, обмежується лише дуже скупими і загальними зауваженнями про його новітню верству і відображення в ній актуальної суспільно-політичної проблематики, зокрема національно-визвольної²².

Отож, говоримо про головну тему фольклорної традиції і новотворчості на західноукраїнських землях у 20-30-х роках ХХ ст. – виразу в народному слові протесту проти чужинецького поневолення і боротьби за національне визволення та державну незалежність України. Ця тема живилася потужним впливом на народну духовність живого спогаду недавніх національно-визвольних змагань та актуальними реаліями продовження боротьби українського народу з окупаційними режимами.

Так, захоплення військами Пiлсудського Галичини в 1920 р. викликало хвилю народних заворушень, найяскравішим із яких було т. зв. «Гуцульське повстання» селян Косівського повіту у квітні того ж року. Криваве придушення цього повстання і жорстока розправа над його учасниками знайшли відображення у співанках-хроніках, записаних разом зі спогадами учасників цих подій у 1940 р. фольклорною експедицією на чолі з Осипом Роздольським (1872–1945)²³. Радянські дослідники схильні були трактувати ідейний зміст цих пісень як вираз прорадянських настроїв гуцулів²⁴, але їх тексти говорять про інше: головний наголос у них – на мотивах заперечення чужинецької окупації і на національно-визвольній ідеї:

Ти, народе український, встань та пробудиси,
Польща землю в нас забрала, нігде й подітиси²⁵.

Подаючи у збірнику «Співанки-хроніки. Новини» пісню «Про гуцульське повстання в квітні 1920 р.», упорядники виключили з тексту навіть без відповідного позначення купюри ряд строф, які пояснюють думку попереднього рядка «А ми, браття, вибачаймо, бо ми винні сами»²⁶. Пісня нагадує, що в той час, коли у війні з поляками треба було захищати рідну землю, свою державу, люди всіляко ухилялися від участі в українському війську, ховалися «в чагарях», кущах, лісах:

А ми, браття, вибачаймо,
Бо ми винні сами.
Бо ми синів за Вкраїни
В чигах ховали.
А ми синів за Вкраїни
Хмизами держили,
А теперки із-за Польщі
Трохи ... (нерозбірливо).

²² Маю на увазі, зокрема, опубліковані в радянських виданнях статті Ф. Колесси «Кілька слів про фольклор Західної України» (Література і мистецтво. – Львів, 1940. – № 4. – С. 37–41) і «Об украинском фольклоре» (Новый мир. – Москва, 1940. – № 9. – С. 202–206). Ще більше ця обмеженість й офіційний схематизм погляду виступають у ненадрукованій розвідці Ф. Колесси «Вияви протесту проти суспільного поневолення в західноукраїнському фольклорі до визволення». У моєму розпорядженні є копія машинописного примірника цієї праці, яка, як можна судити на основі її змісту, була написана десь на закінченні чи відразу після Другої світової війни. З того ж часу походить й інша недрукована розвідка Ф. Колесси «Фольклор Великої Вітчизняної війни в усній словесності західних областей УРСР», в якій перша частина присвячена характеристиці усної народної творчості на західноукраїнських землях у 20-30-х роках. Обидва ці машинописні тексти збереглися в доктора філологічних наук, професора Львівського університету М. Нечиталока, який ласкаво дозволив мені скористатися ними.

²³ ІМФЕ. – Відділ фондів. – Ф. 34–3. – Од. зб. 37–38. – Арк. 1–5.

²⁴ Нечиталока М. Народна пам'ять про гуцульське повстання 1920 року // Жовтень. – 1957. – № 12. – С. 119–122.

²⁵ Співанки-хроніки. Новини. – К., 1972. – С. 210.

²⁶ Там само.

А ми синів за України
 Хмизами держили.
 Та лиш наші українці
 Із Польщев ся били²⁷.
 Україно, лоба ненько, що тобі здаеси?
 Сидит ворог в твоїй хаті ще й з тебе сміси²⁸.

Ці мотиви виразно звучать і в низці інших західноукраїнських пісень того часу, які попри ретельний відбір стосовно ідеологічної відповідності навіть потрапили до радянських видань. Так, у названому збірнику співанок-хронік вміщені пісні про вбитого польським жандармом покутського месника Чайковського, який подібно Кармалюкові забирав зі своїм загоном гроші в багатів і роздавав бідним²⁹; закарпатського опришка 20–30-х років ХХ ст. Ілька Лепія, який воював з чехословацькими поневоловачами його краю³⁰.

Особливо сильним відгомном відізналися в народній словесності події, пов'язані з масовими жорстокими акціями каральних загонів польської воячини і поліції, спрямовані на умиротворення українців Галичини і Волині – т. зв. «пацифікації» 1930 р. Одну з пісень про пацифікацію подав М. Нагорний у згадуваній статті «З сучасного фольклору Західної України». В поезиці цієї пісні виразно проглядає генетична пов'язаність з фольклорною традицією:

То не хмара, то не чорна
 Та й на нас надходить,
 То улани з капітаном
 Ідуть у село походом.

Як приїхали на вигін,
 Стали на дорозі –
 Не їдну-то стару неньку
 Обійляли сльози.

Як приїхали під церкву,
 Та й стали рядами –
 Не їдні то малі діти
 Ревне заплакали!³¹.

Теми «пацифікації» стосуються і записані наприкінці 30-х років пісні «Ой чи чули, любі браття, таку новину? Закували у кайдани нашу Україну» (в селі Романові Бібрського повіту на Львівщині)³² та «А в неділю рано кіннота прибула» (в селі Шуткові Любачівського повіту на Волині)³³. У заключних рядках останньої мовиться про жадану відплату поневоловачам за заповідані знущання:

Будемо вже знати, будем пам'ятати,
 Будем вороженькам буки віддавати³⁴.

Докладно змальовуються «геройські» подвиги знавіснілої польської воячини у співанках-хроніках та оповіданнях про пацифікацію. У них мовиться про жорстокі

²⁷ ІМФЕ. – Відділ фондів. – Ф. 34-3. – Од. зб. 37. – № 1/5. – Арк. 176–177.

²⁸ ІМФЕ. – Відділ фондів. – Ф. 34-3. – Од. зб. 37-38. – Арк. 1-5.

²⁹ Співанки-хроніки. Новини... – С. 216–217, 518–519.

³⁰ Там само. – С. 230–231, 521.

³¹ Український фольклор. – 1938. – Кн. 3. – С. 35.

³² Підпільні пісні Західної України // Народна творчість. – 1940. – № 1. – С. 68.

³³ Гарасимчук Р. Фольклор західних областей УРСР // Народна творчість. – 1940. – № 5. – С. 31–32.

³⁴ Там само. – С. 32.

знуцання над українськими селянами, руйнування їх осель, нищення пожитків, приміщень громадських організацій, масове фізичне катування людей. Наче від орди вони намагалися сховатися в лісах, нетрях, а коли поверталися, заставали свої домівки пограбованими, знівеченими, поруйнованими. З дикою ненавистю накидалися карателі, зокрема, на українські громадські установи, які ширили освіту, піднімали національну свідомість народного загалу, його організованість й економічну спроможність, – на сільські читальні «Просвіти», кооперативи, Народні доми, молодіжні спортивні товариства, бібліотеки:

Українці, брати наші, чи ви це чували,
Як нас у тридцятім році ляхи катували?
В понеділок іще зрана люди говорили,
Що вже наше село рідне кругом обступили.
...І пішла та сумна вістка від хати до хати,
Що взяли всіх українців до церкви зганяти.
Як зігнали коло церкви, ставили рядами,
І кожному молотили плечі нагаями³⁵.

У вказаній статті «Фольклор великої вітчизняної війни...» Ф. Колесса подав виписки і з низки інших пісень про пацифікацію, які були записані на початку 40-х років. Ось, наприклад, рядки з поширеної пісні, складеної під мелодію відомої коляди «Нова радість стала»:

Нова радість стала, яка не бувала,
Орда дика на вкраїнські села нападала.
Війська наїжджали, села грабували,
Збіжжя, жито та пшеницю й овес забирали.
... У читальню впали, все товкли й ламали,
Всі образи і портрети із стін поскидали.
Скинули Шевченка, скинули і Франка,
А з вікон тут не лишилась ані одна рамка.
... Мов те гайвороння на хати спадають,
Друть подушки, друть перини, одяг розривають.
Одяг розривають, на землю скидають,
Огірками капустою усе обсипають.
В однім куті жито, у другім пшеницю
А на це все виливають нафту і черницю³⁶.

Картини безчинств і знущань польської вояччини над населенням окупованої ними західноукраїнської землі перегукуються з аналогічними мотивами історичних пісень з часів Хмельниччини і Гайдамаччини. Засоби подолання поневолювача ми свободолюбного духу народу і тоді, і тепер – однакові – жорстокі, нелюдські:

Чи ви чули, браття, отую новину,
Зруйнували вороженьки нашу Україну.
Села руйнували, людей побивали,
Коновками і відрами, водов відливали.

³⁵ Співанки-хроніки. Новини... – С. 217–219, 519.

³⁶ Копія машинописного тексту. – С. 5.

Водов відливали й знову побивали,
І шапками та віхтями губи затикали.

... Невинний нарід кують за руки
Ведуть до тюрми на страшні муки³⁷.

Не один нині у тюрмі конає,
А в Галичині Польща гуляє³⁸.

Цілком логічно і природно, що така ситуація породжує почуття ненависті до окупантів і бажання належної їм відплати.

Допоможи, Боже, все те перебути,
Й того часу дочекати, щоб їм це віддати³⁹.

Й виникнення самої пісні мотивується тим, щоб люди знали і пам'ятали злодіяння знавіснелих «вороженьків» на українській землі:

Ой будем співати, будем пам'ятати,
Будем ляхам проклятушим буки віддавати⁴⁰.

Якщо до того додати тяжкі економічні умови українців західних земель, дискримінаційну політику щодо них окупаційних властей, масове безробіття, обезземелення, непосильний тиск податкової системи, всебічний колонізаційний наступ у шкільництві, культурній і соціальній сферах, усунення українців від можливості праці в державних установах і т. ін., то не дивно, що в середовищі українського громадянства інтенсивно наростали і ширилися опозиційні до поневоловачів настрої, дух і рух протесту та активної боротьби.

Радикалізація суспільної думки, що відбувалася під впливом репресивної політики окупантів на західноукраїнських землях і зростаючого духу непримиренності до загарбників у настроях народних мас створили особливу духовну атмосферу, напруга якої дуже живо передалася і в фольклорне слово. У ньому дедалі активніше відлунює українська національно-визвольна ідея й увага до відданих їй особистостей, до «культу героїзму»⁴¹, і не тільки стосовно минулого, недавніх Українських січових стрільців, героїв Крут, але й героїв, покликаних новими актуальними потребами нації.

До цієї нової генерації борців належали, зокрема, молоді патріоти, які формувалися в середовищі ОУН і які задля здійснення української національної ідеї поклялися померти за всім і навіть життя віддати. Прикладів такого реального патріотичного чину було у 20–30-х роках уже чимало. Один із них, що особливо схвилював народну уяву – це дії і смертна кара від рук польського окупаційного режиму в 1931 р. бойовиків ОУН, молодих робітників Василя Біласа й Дмитра Данилишина.

Про них виникли і набули поширення в народному середовищі пісні й оповідання, в яких йдеться про те, як через зраду ці патріоти потрапили в руки польської поліції, як мужньо поводитися на суді і прийняли смерть. Записи цих пісень з різних місцевостей Галичини вказують на досить значну їх варіативність та поширення. У збірнику «Пісні УПА», виданому у серії «Літопис Української Повстанської Армії», його упорядник Зеновій Лавришин подав словесні тексти

³⁷ Копія машинописного тексту. – С. 5.

³⁸ Там само.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Там само. – С. 6.

⁴¹ Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття. Нариси політичної історії. – Київ, 1993. – С. 213.

фактично шести версій пісень про Біласа і Данилишина.⁴² Записи різних збирачів засвідчують досить широке варіювання цих версій на місцевому ґрунті, а також додають і чимало інших цікавих фактів ареальної адаптації і трансформації цієї теми. Наприклад, молода фольклористка О. Харчишин записала вже тепер, у 90-х роках, у кількох селах навколо підльвівського Звенигорода вісім пісень зі своєрідним виспівом теми Біласа і Данилишина⁴³. Збирач і дослідник народної творчості В. Сокіл записав у рідному селі Волосянці Сколівського району Львівської області три пісні, в яких присутня ця тема⁴⁴.

Зібрані фіксації текстового матеріалу дають підставу говорити про окремий цикл народнопісенних творів, присвячених цій темі. Їх зміст зосереджений навколо низки спільних сюжетних елементів, що походять від перебігу самої події і її головних дійових осіб: виконання В. Біласом і Д. Данилишиним організаційного завдання, схоплення їх польською поліцією, смертний вирок окупаційного суду і його реалізація у львівській тюрмі. Народна уява і фантазія по-різному моделює і комбінує ці факти, забарвлює їх більшою чи меншою дозою ліризму. Нерідко наголос зроблено на епічній фактурі сюжету з її виразом у стилі співанки-хроніки:

Чи ви чули, українці,
Таку новину,
Що у Львові катували
Братів за Україну?⁴⁵

Чи ви чули, українці, сумную новину –
Закували у кайдани братів за Україну⁴⁶.

А в четвер рано сталося рішення,
Двох молодих хлопців йдуть на повішання.

У п'ятницю рано о п'ятій годині
Стався у Бригідках рух усередині.

Там шибениці вже повиставляли,
Тамка адвокати вже на них чекали⁴⁷.

Ліричні медитації розвиваються на основі опису переживань матері, в якій жорстокий судовий вирок забрав сина і брата, та патріотичних почувань широкого українського загалу, який з сумом і гордістю сприйняв жертвний чин своїх синів, з обуренням і гнівом затаврував злочинця окупантів. Власне, національно-патріотична тема є домінуючою в піснях про Біласа і Данилишина. Вона особливо озвучена оповіддю про мужню поведінку простих українських хлопців на суді, стійкість і непохитність їх національної свідомості перед лицем смертельної небезпеки, непримиренне ставлення до ворогів рідного народу, а також осудженням зрадництва. В окремих версіях пісні йдеться про малодушного товариша героїв, який зі страху перед смертю «все ляхам признався». У душі фольклорної традиції

⁴² Пісні УПА. Зібрав і зредагував Зеновій Лавришин / Літопис Української Повстанської Армії. – Т. 25. – Торонто–Львів, 1996–1997. – С. 74–77 (№№ 96–101).

⁴³ Необрядові пісні Звенигорода та його довкілля / Записала О. Харчишин (1994–1996 рр.) // Архів Інституту народознавства НАН України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Од. зб. 422. – С. 302–307 (А).

⁴⁴ Фольклорні матеріали з отчого краю / Зібрали В. Сокіл та Г. Сокіл. – Львів, 1998. – С. 429–431.

⁴⁵ Зап. О. Фружинської 1998 р. у селі Посухів Бережанського р-ну Тернопільської області // Приватний архів О. Фружинської.

⁴⁶ Зап. О. Харчишин 1994 р. у селі Городиславичі Пустомитівського р-ну Львівської області // Архів ІН НАН України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Од. зб. 422. – С. 306.

⁴⁷ Зап. О. Кузьменко 1992 р. у селі Рудники Миколаївського р-ну Львівської області // Приватний архів О. Кузьменко.

пісня іменує його зрадником, запроданцем, підлим собакою, лайдаком, якого чекає доля хриstopродавця Юди.

На тісну пов'язаність з народнописенною традиційністю вказує і загальна поетико-стильова фактура й емоційна тональність цих новотворів. Характерним є, зокрема, варіювання паралелізму похмурого львівського пейзажу і драматизму події:

Під Львовом чорна хмара – чорніша наступає,
Там двох синів України страшна судьба чекає⁴⁸.

Понад Львовом чорна хмара все небо укрила,
Зажурилась Україна, тяжко зажурилась⁴⁹.

«Над Львовом чорна хмара туманом заросла»⁵⁰, «Над Львовом чорна хмара на сонце наступає»⁵¹, «На високій горі хмара наступає»⁵². Україна «тяжко зажурилась», «заплакала Україна, безталанна вдова». Мати, як «голубка», побивається за сином, «плакала-ридала». «Потекли му дрібні слези по грудях рікою». Ці та інші вирази засвідчують, що пісні про Біласа і Данилишина творилися в ключі народнописенної поетики з використанням її досвіду та її традиційних виражальних засобів. Деякі з цих пісень увійшли навіть до репертуару великодніх гаївок⁵³.

У народну пісенність входять й інші події українського національно-визвольного руху того часу. У сюжет одного з варіантів пісні про Біласа і Данилишина вплітається згадка про суд над бойовиком ОУН Миколою Лемиком, який у знак помсти за організований більшовиками голодомор в Україні у 1933 р. вчинив замах на керівника радянського консульства у Львові. Пісня солідаризується з чином юнака і запевняє, що буде він «славоньку мати навіки»⁵⁴.

Глибоким сумом відгукнулася в серцях українців і відзивалася в народній пісні звістка про підступне вбивство московсько-більшовицьким агентом у голландському місті Роттердамі в 1938 р. провідника ОУН Євгена Коновальця. Знову ж на основі наявних записів фольклорного матеріалу можемо говорити про цикл пісень з відгомонам цієї події. П'ять із них наводиться у названому збірнику «Пісні УПА» З. Лавришина. Також інші записи засвідчують досить значну розповсюдженість і варіювання пісень про Коновальця. Найбільша кількість варіантів розпочинається словами «Цього (сега) року сумні свята, з Коновальця кров проллята». З цим початком пісня була включена в репертуар колядок і в цій якості широко виконувалася вже під час різдвяних свят 1939 р.

Сюжет цієї версії пісні від вступного повідомлення про смерть Є. Коновальця розвивається ліричною апострофою звертання до українських гетьманів, до Тараса Шевченка із закликом пробудитися, подивитися на «свій нарід» і допомогти йому вибороти волю, відродити тую славу, «що в степу шістсот літ спала»⁵⁵. Цей актуальний закличний мотив підсилюється в ряді варіантів різними додатковими елементами: спонукуванням «хлопців-молодців» –

⁴⁸ Пісні УПА. Зібрав і зредагував З. Лавришин... – С. 76 (№ 99).

⁴⁹ Там само. – С. 76 (№ 100).

⁵⁰ Зап. О. Харчишин у селі Городиславичі 1994 р. // Архів ІН НАН України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Од. зб. 422. – С. 305.

⁵¹ Зап. О. Харчишин у м. Винники 1998 р. // Там само. – С. 307-А.

⁵² Зап. О. Кузьменко в селі Кавсько Стрийського р-ну Львівської області 1992 р. // Приватний архів О. Кузьменко.

⁵³ Як гаївку одну з таких пісень («Чи ви чули, українці, таку новину?») записала О. Фружинська в 1998 р. у селі Посухів Бережанського р-ну Тернопільської області.

⁵⁴ Пісня «Ой там у Львові, ой там у Бригідках», запис О. Харчишин 1994 р. у селі Гринів Пустомитівського р-ну Львівської області // Архів ІН НАНУ. – Ф. 1. – Оп. 2. – Од. зб. 422. – С. 302.

⁵⁵ Пісні УПА. Зібрав і зредагував З. Лавришин... – С. 97 (№ 125).

Куйте кулі сталеві,
Куйте кулі накувайте,
Україні волю дайте⁵⁶;

заохотою дівчат приєднатися до патріотичного чину –

Ви, дівчата, ви хороші,
Вишивайте хлопцям ноші.
Хлопцям ноші і тризуби,
Україна вільна буде⁵⁷.

Національно-патріотична визвольна тема, поряд із більш чи менш розбудованою епічно-інформаційною версією стосовно героя пісні, наголошується і в її інших варіантах. Загальна стилістика пісні при цьому добре витримана в дусі народнописенної традиції, оповідний елемент гармонійно поєднаний з лірико-елегійним: «Там далеко в Роттердамі сталася новина, вбили наші вороженьки найкращого сина», «Ходить вістка по Вкраїні, вбито вождя на чужині». Тут і ліричне звертання до землі з проханням прийняти «біле тіло» героя, «щоб від вітру не зчорніло» («не змарніло»), і натруджені руки й «карі очі», «що не спали вдень і вночі» і т. ін.⁵⁸

Загалом пісні про Коновальця відзначаються в своєму словесному тексті виразною фольклорністю, яка, очевидно, була закладена вже в початковому варіанті і згодом інтенсивно посилювалася і нарощувалася в процесі побутування в народному середовищі.

(Закінчення статті в наступному номері журналу)

The traditional and the new in the folklore of the Western-Ukrainian lands between World War I and World War II

Roman KYRCHIV

The presented article is an attempt at an analytical characterization of the folklore process in the West-Ukrainian lands in the interwar period of the 20th century. The author investigates to what degree its traditional features were preserved and to what degree it was enriched by the novel traits in ideology, meaning and figurativeness under the impact of historical realia of life.

Key words: folklore milieu, process, consciousness, politicization, the traditional, the new.

⁵⁶ Пісні УПА. Зібрав і зредагував З. Лавришин... – С. 97 (№ 125).

⁵⁷ Там само (№ 126).

⁵⁸ Пісні УПА. Зібрав і зредагував З. Лавришин... – С. 98 (№ 128), 99 (№ 129); Фольклорні матеріали з отчого краю. Зібрали В. Сокіл та Г. Сокіл... – С. 431-432.